

**Доля історичних пам'яток Батурина на початку ХХ ст.
(за матеріалами газети «Рада»)**

У статті проаналізовано публікації газети «Рада», у яких розглядається стан історичних пам'яток Батурина на початку ХХ ст. З'ясовано актуальність даних матеріалів у вивченні історії Батуринщини.

Ключові слова: газета «Рада», Кочубеївщина, Тепловка, Гончарівка, Батурина.

Друковані засоби масової інформації посідали важливе місце у суспільно-політичному та національно-культурному житті України середини ХІХ – початку ХХ ст. Періодичні видання того часу містили інформацію про політичне, соціальне, економічне, культурне та повсякденне життя українців, тому преса є важливим джерелом сучасного історико-дослідницького процесу.

Наприкінці 1905 р. в Наддніпрянщині з'явилася низка українських періодичних видань. Серед них був часопис «Рада», перший номер якого побачив світ у Києві 15 вересня 1906 р. Фінансували видання українські меценати В. Смирненко та Є. Чикаленко.

Програма часопису передбачала друкування статей про суспільно-політичні та економічні питання, телеграм внутрішніх і закордонних, політичних оглядів, наукових статей, фейлетонів, оглядів преси, тощо. Важливим розділом газети були «Дописи», в якому подавалися новини з усіх куточків України від власних кореспондентів «Ради» на місцях. Авторство цих дописів не вказувалося, можемо припустити, що це були місцеві краєзнавці. Та достеменно відомо, що одним із авторів був Василь Різниченко (1892-1938) – видатний дослідник та популяризатор історії Батурина і його околиць. І саме з «Дописів» ми можемо дізнатися про політичне, соціальне, економічне та культурне життя Батурина початку ХХ ст. Дослідження історико-краєзнавчих публікацій на сторінках «Ради» є актуальним і своєчасним. Метою даної роботи є огляд статей про історичні місцевості Батурина та визначення значення цих публікацій для сучасного вивчення минулого Батуринщини.

Батурина відігравав важливу роль в історії Гетьманщини – був її столицею з 1669 по 1708 рр. та з 1750 по 1764 рр. Тут мали свої резиденції українські гетьмани та козацька старшина. З кінця ХVІІІ ст. Батурина став центром Батуринської волості і залишався в цьому статусі до початку ХХ ст. З часів Гетьманщини в Батурині залишилися будівлі та місцевості, що мають історичне та культурне значення.

Окреме місце серед них займає Кочубеївщина. Сучасна її територія представлена «Кочубеївським» парком, у якому знаходиться збережена з кінця XVII – початку XVIII ст. пам'ятка – Будинок генерального судді Василя Кочубея. У власності родини Кочубеїв маєток перебував до 1917 р. окрім періоду, коли Кочубеївщиною володіли Розумовські (після 1768 – 1836). Останнім її власником був Василь Петрович Кочубей.

Зі сторінок «Ради» дізнаємося про стан Кочубеївщини на початку XX ст.: *«Серед історичних пам'яток, що полишилися в Батурині з часів Гетьманщини до наших днів, треба згадати так звану тут Кочубеївщину. Кочубеївщина, або господа колишнього генерального судді Василя Леонтієвича Кочубея, лежить недалеко від того місця, де стоїть палац Гетьмана Кирила Розумовського... Господа Кочубея обнесена тином і обсаджена тінистим гаєм. Гай Кочубея займає аж 18 десятин землі, дякуючи чому Батурин, як під'їздити до його з боку Сейма, здається одним великим садом... Тепер це запущений сад. Фруктові дерева давно вже заглушив гиястий в'яз; доріжки, стежки теж позаростали всіляким зіллям та бур'яном..*

...Посеред гаю стоїть біленький кам'яний, критий залізом, обфарбованим в зелений колір, будинок. На цьому місці властиво і стояв колишній палац Кочубея; той же дім, що тепер стоїть, уявляє з себе зменшену копію останнього, або, правдивіше сказати, реставрованої половини колишнього палацу. Руїни фундаменту другої половини, ще й досі можна бачити поблизу...» [8, с. 4].

Щодо «зменшеної копії» та «реставрованої половини» будинку Кочубеїв, то в ході археологічних досліджень, що проводились в 2003-2005 рр. та 2014-2018 рр., було встановлено, що нині будинок має первинні розміри, а «руїни фундаменту другої половини», про які згадується у статті – то фундамент флігелю часів К. Розумовського, що був прибудований до основного приміщення з боку чорного ганку.

Внутрішню частину будівлі автор описує так: *«Не дуже давно був ремонт будинку, а через це мури всі побілені, поштукатурені. Замість колишнього паркету – помост, зроблений з дощок. Двері теж нові простенькі. Стіни товсті, грубі нерушені і полишені такими, як і були. Замки і ручки в дверях – старі, з дзвоном, ті самі, що були й тоді, як жив тут Кочубей. Плити теж Кочубеївські. Вікна великі, венеціанські, в старому стилі» [8, с. 4].*

Дуже цікавими є описи меблів: *«Не багато й мебелі зісталось з Кочубеївської розкішної кімнатної обстанови. Невеличка канапка з червоного дерева, оббита якоюсь колірною потрухлюю матерією. Стіл кабінетний, приблизно сажень завдовжки і пів завширшки, обложений теж червоним деревом. Дошка столу оббита зеленою шкурою з різними, позатираними уже трохи, визерунками і узорами, і позолоченими краями. Невеличка дубова шафа з старовиним (з дзвоном) замком...» [8, с. 4].* Невелика кількість меблів у будинку пояснюється тим, що родина В.П. Кочубея не проживала у ньому постійно, але все одно тримала його у доброму стані.

Викликає інтерес і опис підвалу: *«далі повів нас сторож в льох (підвали) дому. Запаливши свічку і спустившись по кам'яним східцям у низ, ми опинились – в вохкій темниці перед маленькою, залізною, товстою, вробленою в товсті, кам'яні стіни хвірткою. Великі важкі засови входили в середину стін...По вікнам можна було міркувати про товщину мурів, що виносили аж 1 ½ метра! Вгорі і по бокам висіли ввинчені поржавілі товсті залізні кільця ланцюгів і кайданів...»* [8, с. 4].

Ще одна пам'ятка, про яку згадує автор статті: *«так званий дуб Мотрі Кочубеївни... Од дуба зостався тільки дуплястий стовбур. На йому тепер і листя, як що й буває, то тільки на самому версі. Під ним, як кажуть, уперше відкрились в коханні Мазепа і Мотря, під ним вони часто в довгі літні, місячні ночі сиділи вмісті, під ним він співав Мотрі свої славні думи і пісні власного твору... Уся кора дуба ізрізана ініціалами, між якими особливо грубо вирізано два «М» (Мотря і Мазепа). Кожен турист вважає за свій обов'язок вирізати на цьому дубі своє прізвище...»* [8, с. 4]. До нашого часу цей дуб не зберігся. У 60-х рр. ХХ ст. блискавка знищила цього прекрасного велетня. На місці, де він був, у 2003 р. було встановлено пам'ятний знак, до якого веде «Алея кохання».

Майже в кожній публікації історичного змісту висвітлюється важливість збереження пам'яток старовини і мистецтва. Це говорить про те, що автор (автори) статей був небайдужий до історії рідного краю: *«Це, певна річ, дуже добре, що Кочубеї теперішні держать при будинкові сторожа і щоб він доглядав за ним та держав його в чистоті, та дуже кепсько, що сторож цей сам великорос і розказати, що небудь туристам про старовину, за якою він доглядає, не може нічого... Наслідком всього цього і з'являється не серйозне відношення до місцевої старовини, прикладом буде хоч би доля тієї золотої каблучки з вилитим портретом і написом на ній, яку сторож знайшов на місці бувшого квітника Кочубея, копаючи його під картоплю: він продав її першому випадковому туристові за карбованець. Знаходе також часто він і кахлі старовинні з українськими візерунками; діти сторожа розбивають їх на цяцьки.*

Так цезають трохи-потроху і так уже не численні пам'ятки нашої минувшини» [8, с. 4].

Ще один історичний район Батурина, про який читачі «Ради» дізналися зі сторінок часопису – Гончарівка. Одночасно зі спорудженням у XVII ст. міських укріплень на південних околицях Батурина з'явилися гончарний виробничий комплекс та селище гончарів, від яких і пішов топонім Гончарівка. Перша згадка топоніма датується 1700 р. Поява гончарного осередку в Батурині була не випадковою, адже тут зосереджені поклади різноманітних глин. Гончарне виробництво існувало в різних частинах цього району у XVII-XX ст. У цьому районі наприкінці XVII ст. на мисі, утвореному краєм високої лівобережної тераси р. Сейм та правим берегом річка, постала головна резиденція гетьмана Івана Мазепи. З боку плато були споруджені укріплення — рів та вал з п'ятьма бастіонами. У межах валів дворище мало площу близько 9 га. Окрім самого палацу, на території гончарівської садиби Мазепи знаходилося ще кілька споруд: дерев'яна церква, «покоєва

хата», флігель, службові приміщення. Залишки цих споруд були знайдені під час археологічних розкопок, що проходили на Гончарівці майже щороку з 1995 р. [13].

Автор статті про Гончарівку газети «Рада» мав на меті описати стан саме резиденції І. Мазепи. Судячи з викладеного матеріалу, сам він не був у Батурині, а послуговувався раніше опублікованими матеріалами та спогадами-описами цього об'єкта, складеними М. Шугуровим, М. Костомаровим, О. Лазаревським. Можливо, автор цією публікацією хотів привернути більше уваги до Батурина, у популярному стилі висвітлити історію та сучасний йому стан історичних пам'яток міста.

«Праворуч, на узгіррю, росташувався сад Мазепи; із зелені його виглядають білі мури розруйнованого в 1708 р. Гетьманського палацу. Навкруги кам'яні стовпи колишньої огорожі. Це історична Гончарівка – резиденція Мазепи, або як тут звуть її, Городок (інші – Мазеповщина)...»[9, с. 4]. Достеменно відомо, що білих стін на Гончарівці на початку ХХ ст. вже не було. Згадка автора про білі кам'яні стовпи нашоєхує на думку, що це – опис палацу К. Розумовського, що знаходився неподалік.

«Великий інтерес для українського археолога може мати в Гончарівці підземний ход, де, як переказують, є велика залізна брама з вилитою на її гетьманською булавою. Ми знайшли це місце. Перед нашими очима відкрилися руїни великої будівлі...» «...Посеред цих руїн лежить велике провалля. В йому теж цегла. З боку три великих, глибоких, зроблених на зразок арки, ходи: один більший, два менших... Ходи спереду старанно вилужені цеглою» [9, с. 4]. Та як засвідчили археологічні дослідження, це були описи не підземних ходів, а підвалів палацу та інших споруд садиби І. Мазепи.

«Остання пам'ятка в Гончарівці – це кріпосна стіна, властиво кажучи, руїни її. Гончарівка в 1700 роках, як це видно із доноса генерального судді Василя Кочубея Цареві Петрові Першому на гетьмана Мазепу, була дуже добре уфортифікована. Навкруги її на валу стояв високий мур, з глибоким ровом. Єдине, що від цього зісталось – це кріпосна стіна в два ряди. По обидва боки її два високі валики, а внизу глибокий рів. Висота цієї стіни буде приблизно метрів 9, товщина – один метр з лишком, побіч її тягнеться друга така сама стіна..» [9, с. 4]. Як відомо, замська резиденція мала лише земляні укріплення. Щодо кріпосного муру, то це були рештки цегляної греблі, прокладеної через рівчак Гончарівку за часів К. Розумовського (другої половини ХVIII ст.). Вона зображена на фотографіях Батурина початку ХХ ст. місцевого краєзнавця та фотографа Миколи Боканя. Вона знаходилась поблизу перехрестя доріг сучасних автошляхів Київ-Бачівськ (М02) та Батурин-Конотоп (Р61) і її рештки знищено під час спорудження насипу шляхів [2, с. 252].

Як було сказано вище, автор постійно у своїх публікаціях пише про знищення історичних пам'яток: *«Тепер на тому місці, де колись стояв розкішний гетьманський палац, де не де*

видніються рештки колишнього фундаменту. Цеглу від його розбирають тепер батури́нці собі на печі. 10 років тому уряд, розібравши стіни палацу, понабудовував собі в хуторі Шовковиці будинків для офіцерів і казарм для солдатів. Для цих будинків пішов і той камінь, що з його зроблені були кріпосні стіни» [9, с. 4].

У 1760 р. гетьман Кирило Розумовський дарує ділянку землі в Батурині, що знаходилася між Кочубеївщиною та Гончарівкою, сенатору і таємному раднику Григорію Теплову. Ще два дворові місця, що прилягали до подарованої ділянки, Г. Теплов придбав у 1767 р. Територія, якою він володів, стала називатися Тепловкою. Та вже 1772 р. він продав усі свої батури́нські маєтності разом з хутором Скритним поблизу с. Митченки К. Розумовському за 10 тисяч рублів [4]. Саме на цій ділянці землі постав єдиний збережений в Україні гетьманський палац, головна окраса і візитівка Батурина.

Палацово-парковий комплекс був створений за проектом видатного шотландського архітектора Чарльза Камерона і став єдиною спорудою архітектора на теренах України. Та після смерті К. Розумовського у 1803 р. палац залишився без належного догляду та почав занепадати. На сторінках «Ради» читаємо про сумну долю палацу: *«Палац стоїть на правому високому березі р. Сейма. Навколо його було, очевидно, чимало всяких хазяйських будівель. З них лишився тільки руїни одного на два поверхи флігеля. На підставі колон, що вже на половину пообвалювалися, з чудовими капітелями та де-яких архітектурних деталей, що уціліли, можна собі хоч почасти уявити, який то це рідкий був зразок краси... Тепер над палацом покрівлі й стелі нема. Вікна давно вже повибивані та навіть і рами з них не уціліли. Сходи в середині палацу знищено, паркет покрадено, а замість підлоги ростуть високі дерева. Цеглу з палацу й з флігеля ще й тепер розкрадають, а від знаменитої розкішної гетьманської хатньої обстановки давним давно вже не лишилося й найменшого сліду»* [5, с. 4]. *«В 80-тих роках розтаскано картинну галерею палацу Розумовського, розкішні меблі, мармурові статуї і всі інші коштовні речі...»*[6, с. 4]. *«...парк Розумовського більш ніж на половину зменшився; кремезні вікові дуби по алеях тутешні селяне порубали на топливо...»* [9, с. 4]. *«Після смерти останнього (К. Розумовського) за борги сина його Андрія гетьманський палац wraz зі всім, що в йому було, між иншим і з бібліотекою, перейшов до казни. За палацом настановлено пильний догляд, але після того, як більша половина добра в палаці була розкрадена, цей догляд було скасовано і наставлено простого сторожа – батури́нця, під доглядом якого не стало і другої половини, і з того часу (початок 60 років) вже більш ніякого догляду над гетьманським добром не було і батури́нці взяли за розтаскування того, що зісталося після сторожа: обдирали паркет, розбивали мармурові статуї, розбірали старовинні портрети українських гетьманів і історичних діячів з картинної галереї, розтаскували з бібліотеки книги і папери – і все це йшло на фундамент хат, на підпалку печей... Таким чином, більша половина великої гетьманської бібліотеки загинуло в огні – не від пожежі або випадкового*

якого небудь нещастя, а єдине через несвідомість і некультурність жителів Батурина... Ще й досі можна бачити пороги де-яких хат у Батурині з білого італійського мармуру. Се – колишні п'єдестали Венери або Аполона, що украшали розкішні зали гетьманського палацу в Батурині...» [10, с. 4]. Як бачимо, автор знову пише про знищення пам'яток, наголошуючи на тому, що гинуть вони не стільки через час, скільки через невігластво та байдужість людей. Та нам відомо, що палац не був уповні об лаштований. Можливо, частина описів із статті стосується речей з гетьманського палацу, що знаходився в центрі Батурина, по вул. Київській (сучасна вул. В. Ющенко, 47).

Після рішення XIV археологічного з'їзду (1908 р.) про невідкладні заходи по спасінню Батуринського палацу, в 1911 році пам'ятка передається «Обществу защиты и сохранения в России памятников искусства и старины». У цьому ж році зі сторінок «Ради» дізнаємося про першу реставрацію палацу: « довідуємося, що граф Камил Розумовський задумав полагодити руїни знаменитого фамільного палацу. Через свого повіреного він запросив взятися за це діло відомого художника – архітектора Г. Лукомського – знавця старосвіцької архітектури. На ремонт палацу асигновано 60,000 крб.» [5, с. 4]. І вже у 1912 р. читаємо наступне: «Палац уже покрито бляхою і зроблено дві бані, такі самі, як були і перш. Окрім цього, мурують ще колони та прибірають всередині. Уже витрачено на реставрацію коло 20000 карб.» [11, с. 4]. Та, на жаль, ця реставрація так і не була завершена. На заваді цьому стала Перша світова війна.

Отже, у публікаціях часопису «Рада» їх автори намагалися охопити як історію, так і реальний стан історичних пам'яток Батурина на початку ХХ ст. Цими публікаціями вони хотіли привернути увагу громадськості до проблеми збереження історичних пам'яток. У кожній історичній публікації наголошувалося на руйнуванні та занедбаності пам'яток через байдужість як місцевих жителів, так і владних структур. У статтях є багато історичних неточностей, але лише завдяки їм ми можемо дізнатися про реальне становище цінних пам'яток початку ХХ ст.

На сьогодні збережені та відреставровані палац К. Розумовського та будинок генерального судді В. Кочубея є пам'ятками архітектури національного значення, парк «Кочубеївський» – пам'ятка садово-паркового мистецтва ХVІІІ ст., заміська садиба І. Мазепи на Гончарівці – пам'ятка археології місцевого значення. Всі ці об'єкти входять до складу Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Посилання:

1. Батурин: історія в пам'ятках: Путівник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» / Реброва Н.Б. [та ін.]. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2012. – 112 с.
2. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / [редколегія: Коваленко О.Б. та ін.]. – Вид. 2-ге, доповнене. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2012. – 882 с., 30 іл.

3. Лазаревский А. М. Тепловка: страница из истории старого Батурина // Киевская старина. – 1890. – №11. – С. 335-343.
4. «Рада», № 63, 18 березня 1911 р. – 4 с.
5. «Рада», № 152, 7 липня 1911 р. – 4 с.
6. «Рада», № 198, 2 вересня 1911 р. – 4 с.
7. «Рада», № 211, 20 вересня 1911 р. – 4 с.
8. «Рада», № 91, 21 квітня 1912 р. – 4 с.
9. «Рада», № 277, 4 грудня 1912 р. – 4 с.
10. Саєнко Н.А. Батуринська Гончарівка у XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2015. – № 6. – С. 42–49.
11. Саєнко Н. Топоніміка Батурина XVII-XVIII ст. // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШК. – Київ – Глухів, 2016. – Випуск 9. – С. 222 - 225.